

Johannes Vermeer en de jezuiten te Delft

Een van de meest opvallende problemen in kunsthistorische publicaties over de Delftse schilder Johannes Vermeer (1632-1675) is zijn relatie met de katholieke kerk en de jezuiten in het bijzonder.¹ Daarbij zorgt de vraag naar zijn eventuele bekering bij gelegenheid van zijn huwelijk met de katholieke Catharina Bolnes in 1653 voor de grootste onduidelijkheid, en tegelijkertijd voor uiteenlopende hypothesen. Een tweede vraag geldt het imposante late doek *Allegorie van het geloof*, te dateren ca. 1671-1674, en de mogelijke opdrachtgever daarvan. In deze bijdrage wil ik, onder meer aan de hand van niet eerder gepubliceerde documenten, meer helderheid trachten te brengen ten aanzien van deze kwesties.²

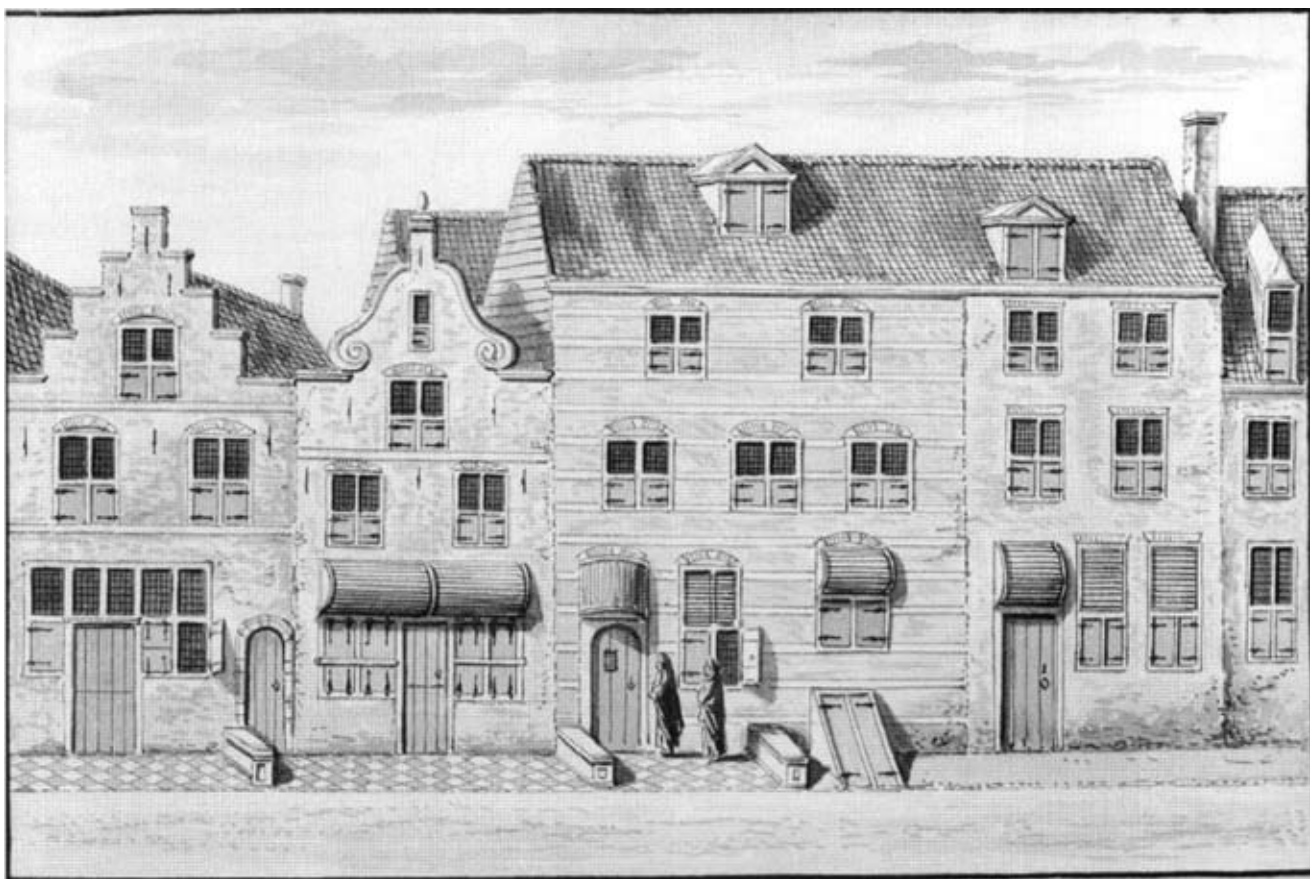
Onbekendheid met kerkgeschiedenis en katholieke theologie hebben bij enkele auteurs tot twijfelachtige en merkwaardige uitspraken geleid, die ten aanzien van bovengenoemde problemen allerm minst geholpen hebben. De catalogus van de Vermeer-tentoonstelling, in 1995 en 1996 gehouden in de National Gallery of Art te Washington en het Mauritshuis te Den Haag, geeft daarvan de nodige voorbeelden. Naar aanleiding van het vroege schilderij *Sint Praxedis* uit 1655, waarvan de toeschrijving aan Vermeer overigens twijfelachtig is, veronderstellen Arthur Wheelock en Ben Broos, dat de opdracht voor dit doek afkomstig was van een jezuïet, en dat 'het kunstwerk in elk geval goed aansluit bij de ideeën van de Jezuitenorde, waar onvoorwaardelijke toewijding aan het christelijke geloof van groot belang was.'³ Dit truïsme, dat voor alle christenen geldt, gaat hand in hand met de merkwaardige uitspraak, aan de auteurs aangereikt door een studente aan de Universiteit van Maryland: 'Het schilderij is ook een uitdrukking van de katholieke leer van de Gemeenschap der Heiligen. Dit houdt in dat de gelovigen op aarde met de heiligen in de hemel en de zielen in het vagevuur verenigd worden als ze bij de communie het Mystieke Lichaam van Christus tot zich nemen.'⁴ Ook de beschouwingen naar aanleiding van het doek *Vrouw met weegschaal* uit ca. 1664 voegen aan de reeds bestaande interpretaties een nieuwe toe, nu aansluitend bij de *Geestelijke Oefeningen* van Ignatius van Loyola, maar missen een fundament.⁵ Met de typering van de *Vrouw met parelsnoer* uit ca. 1664 'haast als een priester die de hostie ophoudt tijdens de eucharistie', overschrijden de auteurs de grenzen van hun geloofwaardigheid waar het katholieke zaken betreft.⁶ In een eerdere publicatie beweerde Wheelock zelfs, dat de schoonmoeder van Vermeer 'een actieve jezuïet was.'⁷ Ook de kwalificatie van jezuiten als 'het symbool van de inquisitie' door Albert Blankert kan niet door historische feiten worden onderbouwd.⁸

De jezuiten in Delft

Voordat de concrete contacten tussen Vermeer en de jezuiten ter sprake komen, is een korte inleiding over de komst van de jezuiten naar Delft gewenst. Met het

volledig verdwijnen van de katholieke hiërarchie in de noordelijke Nederlanden in 1580, werd het gebied kerkrechtelijk missieland. Al eerder hadden de katholieken op vele plaatsen hun kerken moeten afstaan aan de volgelingen van de nieuwe leer. Zo gingen de twee grote parochiekerken in Delft - de Sint Hippolytus- of Oude Kerk en de Sint Ursula- of Nieuwe Kerk - in 1573 over naar de gereformeerde gemeente. De katholieken waren gedwongen hun toevlucht te zoeken tot verschillende woonhuizen op het Bagijnhof, waaruit in de zeventiende eeuw twee schuilkerkjes zouden voortkomen. Met de komst van de Delftse regentzoon en apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer naar zijn geboortestad in 1583 werden de perspectieven voor de katholieke inwoners aanmerkelijk gunstiger. Jan Smit (die zijn familienaam verlatijnste tot Smetius of Faber), vermoedelijk de laatste pastoor van de Oude Kerk, bepleitte tijdens zijn bezoek aan Rome in 1592 bij paus Clemens VIII de komst van jezuiten naar de 'Hollandse Zending'. Nog in hetzelfde jaar arriveerde de Delftse jezuïet Cornelis Duyst (1554-1612), die zijn intrek nam bij een tante op het Bagijnhof.⁹ Een jaar vóór zijn overlijden in 1612¹⁰ arriveerde zijn Vlaamse medebroeder Lodewijk Makeblijde (1565-1630), die zijn intrek nam in het huis van Catharina van der Wiel. Omstreeks 1617 vestigde hij zich aan de Oude Langendijk, vlak bij de Nieuwe Kerk, waar hij in een pakhuis het derde Delftse schuilkerkje opende (afb. 1).¹¹

1
Abraham Rademaker, *Jesuite Kerk*, penseel in grijs, 16 x 23 cm begin achttiende eeuw. Delft, Gemeentearchief. Rechts van het midden de in 1678 verbouwde schuilkerk van de jezuiten met twee zadeldaken parallel aan de Oude Langendijk. Links daarvan de jezuïetenschool en rechts het linker gedeelte van het huis van Johannes Vermeer. Uit: Warffemius 2005.¹¹

Het jezuïetenkerkje was eigendom van Gregorius van der Velde, die het aangrenzende huis in 1641 verkocht aan Jan Geensz. Thins uit Gouda. Deze was een neef van Maria Thins die, na de scheiding van Reynier Bolnes, eind 1641 met haar dochters Cornelia en Catharina vanuit Gouda naar Delft was vertrokken. Aanvankelijk woonden zij er aan de Vlamingstraat, en waarschijnlijk ook nog een tijdje op de Burgwal, totdat zij het eerder genoemde pand aan de Oude Langendijk betrokken.¹² Aldus woonden zij

nog geen honderd meter van de herberg 'Mechelen' waar, ook in 1641, de familie Vermeer was komen wonen. In de buurt, 'De Papenhoek', waar de jezuïeten hun kerkje hadden gevestigd, woonde een groot aantal katholieken. In de loop van de jaren verwierven de paters een groot aantal panden, blijkens een *Memorie van de huizen der statie van Delft* uit 1686. Deze werd in 1948 gepubliceerd,¹³ en is door John Michael Montias benut bij zijn beschrijving van de bewoners van deze katholieke wijk.¹⁴

Over het interieur en de inventaris van de jezuïetenkerk in Delft zijn slechts enkele gegevens bekend uit het jaar 1654, toen op 13 oktober het wapendepot met buskruit ontplofte, waarbij een aanzienlijk deel van de stad werd verwoest. De Antwerpse jezuïet Norbert Aerts noteerde in zijn Latijnse *Korte kroniek van de Delftse jezuïetenstatie*, dat bij die gelegenheid een beeld van Paulus en een kruisbeeld op de grond vielen, terwijl pater Roeland de Pottere juist aan het altaar stond. Hij en alle aanwezigen bleven ongedeerd. De Delftse dominee Petrus de Witte schreef de oorzaak van deze ramp toe aan de katholieken.¹⁵ Kronikeur Aerts noteerde: 'Hij [de dominee] beschuldigde bovendien de bestuurders van de stad van te grote toegeeflijkheid aan de pauselijke afgodendienst. Die vond immers plaats in de school, om niet te zeggen Dagon-tempel van de jezuïeten, recht tegenover de goddelijke ark, d.w.z. de grote kerk. Daar wonen wij namelijk precies tegenover. Maar de schout viel ons vanwege dit alles niet lastig. Veeleer beschouwde hij het boekje en de schrijver als verdacht. Wel gooiden het volk een paar keer bij ons een steen door de ruiten. Het huis werd er alleen maar bekender door. Er kwamen nieuw zilverwerk en schilderijen in de kerk voor zeker tweeduizend gulden. Er werd een beeld van Sint Jozef opgesteld, enz. Het boekje [...] werd [in 1655] door de magistraat verboden.'¹⁶ Nadere informatie over het zilverwerk en de schilderijen ontbreekt, zoals gewoonlijk het geval is in de door jezuïeten opgestelde historische verslagen. Het hoge bedrag van tweeduizend gulden ten behoeve van de kerkinventaris geeft aan hoezeer de katholieken de jezuïeten genegen waren. Een gedetailleerde inventaris van hun huisraad en boeken uit 1614 is bewaard gebleven, waaruit blijkt dat in dat jaar deze goederen op verschillende adressen in de stad waren ondergebracht.¹⁷ Waarschijnlijk zijn al deze goederen drie jaar later verhuisd naar de Oude Langendijk.

In hetzelfde jaar van de 'donderslag', 1654, bezorgde de Delftse drukker Arnold Bon voor de boekhandelaar Jacob Pool 'In 't Musijck-Boeck', beiden gevestigd op het Marktveld, de uitgave van de *Historie van den Tartarschen oorloch* van de hand van de Italiaanse jezuïet Martino Martini, missionaris in China. De vertaling was van de hand van de niet nader geïdentificeerde G.L.S. Mogelijk gaat achter deze initialen de Goudse jezuïet Gerit Schade schuil, die vanaf 1651 op Ameland werkzaam was, in 1662 naar Schipluiden werd verplaatst, en vanaf 1673 in Delft woonde. Dat dit boek van een jezuïet kon worden uitgegeven in Delft, duidt op een verbetering van de situatie voor de jezuïeten ter plaatse, hetgeen kroniekschrijver Aerts in 1655 ook volmondig bekende: 'Dit jaar genoten we optimale vrijheid.'

Van de jezuïeten, die tijdens het leven van Johannes Vermeer in Delft woonden en werkten, verdienen er twee nadere aandacht. De reeds genoemde Roeland de Pottere zal ter sprake komen in de paragraaf over het huwelijk van Vermeer met Catharina Bolnes. Aan de ander, Isaac van der Mije, is de volgende paragraaf gewijd.

De Delftse jezuïet Isaac van der Mije, leermeester van Vermeer?

Isaac van der Mije werd in december 1602 te Delft geboren als zoon van Willem van der Mije, stoffenhandelaar, en Alexandrina Laurens.¹⁸ Vanaf zijn negende legde hij zich acht à negen jaar toe op het schilderen. Daarna vertrok hij naar Herentals, om er bij de augustijnen gedurende tweeënhalf jaar humaniora te studeren. Teruggekeerd in zijn geboortestad in 1622, besteedde hij een jaar aan studeren en schilderen. Op 20 september 1623 trad hij te Mechelen in de jezuïetenorde. Op 12 mei 1626

verklaarde hij ten overstaan van notaris Jan Hermans te Leuven, dat heel zijn erfenis - zijn vader was inmiddels overleden - toekwam aan de Sociëteit van Jezus.¹⁹ Twee jaar later gaf hij aan zijn Algemene Overste Muzio Vitelleschi in Rome te kennen, dat hij graag als missionaris naar Indië of Ethiopië wilde vertrekken. In 1630 herhaalde hij zijn verzoek om uitgezonden te mogen worden naar een missiegebied, 'waar ik meer van nut kan zijn met mijn Grieks en met mijn schilderkunst'.²⁰ Zijn missiegebied zou vanaf 1639 echter Holland worden. Hij gaf er vier jaar les in de humaniora, was drie jaar 'minister'²¹ en predikant, één jaar aalmoezenier bij de vloot, en werkte vijftien jaar in de Hollandse Zending, achtereenvolgens in Alkmaar (1639-1642; hier legde hij op 27 september 1640 zijn laatste geloften af;²² in de jaren 1641-1642 was hij tevens werkzaam te Leiden), Hoorn (1642-1643), Bodegraven (1643), Rhoon (1645-1650) en Delft (1650-1656). Hij overleed in zijn geboorteplaats op 6 juni 1656.²³

Isaac van der Mije was actief op de terreinen van de poëzie, de toonkunst en de schilderkunst. Als dichter heeft hij tussen 1644 en 1651 acht uitgaven het licht doen zien, waarvan ik slechts de twee in Delft gedrukte werkjes wil noemen. Het eerste is zijn *Musa paraenetica ad juventutem Belgicam*, van 26 pagina's, dat in 1651 werd uitgegeven bij de eerder genoemde Jacob Pool. In hetzelfde jaar verscheen bij dezelfde uitgever het slechts negen bladzijden tellende Latijnse geschrift *Idyllium, de morte, et apotheosi elegantissimi poetae Casparis Kinschoti, sub Daphnidis nomine, in lusus pastoritios quadrifariam discretum*. Deze hommage aan de jonggestorven Haagse dichter Caspar van Kinschot (1622-1649) droeg hij op 'ad generosum ac pernobilem virum, D. Sebastianum Iperarum, Iperariae, etc. dominum'.²⁴ Tijdens zijn verblijf te Alkmaar was hij zeer bevriend met Frederik Adriaansz. Westphalen (1581-1653), wiens vele geschenken van fraaie zelf vervaardigde tekeningen aan hem en aan de kerk hij beantwoordde met gedichten.²⁵

Over de toonkunst van Isaac van der Mije is niets naders bekend. Over zijn talenten als schilder bestaan er daarentegen enkele schaarse getuigenissen. Op 23 november 1653 vermaakte Mechlina van Wittendel te Alkmaar aan haar neef Willem van Nellesteijn 'in de groote camer alle schilderijen uitgesondert *De Const* van der Eerw. Pater Ysaacq van der Meye en de twee stucke van de Doorne Croone en van Christus lerende in de Tempel'.²⁶ Onduidelijk is of de 'twee stucke' ook van de hand van Isaac van der Mije zijn. In het kasteel van Rhoon, waar hij tussen 1645 en 1650 huiskapelaan was van de heren van Rhoon, verfraaide hij de wanden van het adellijk slot, aangezien zijn priesterlijke werkzaamheden hem veel tijd overlieten. In Delft, waar hij vanaf 1650 werkzaam was, liet hij een kerkzaal bouwen waar zeventien kerk-gangers plaats konden vinden.²⁷ In zijn lofrede op de overleden Isaac van der Mije schreef Thomas Dekens, de provinciale overste van de Vlaams-Belgische jezuiten: 'Het beeld van een christelijke dood, dat pater Isaac van der Mije tijdens zijn leven zo vaak op meesterlijke wijze had gepenseeld, heeft hij bij zijn sterven schoon en vroom in zijn eigen persoon tot uitdrukking gebracht, geschetst in de levendige kleuren van vrome deugden, maar vooral die van een volhardend geduld, een zelfportret dat hij gedurende zijn ziekte van bijna negen maanden op zijn bed lijdend had opgezet en uitgeschilderd voor de eeuwigheid'.²⁸

De titel van het helaas niet bewaard gebleven schilderij *De const* van Isaac van der Mije roept ontegenzeggelijk reminiscenties op aan het doek *De schilderkunst* van Johannes Vermeer uit 1666-1667. De norbertijn Jac (Werenfried) Stokman (1927-2004) heeft Van der Mije geponeerd als leermeester van Vermeer, waarbij hun beider initialen IVM zijns inziens een sleutelrol vervullen.²⁹ Bij gebrek aan afbeeldingen van de schilderstukken van Isaac van der Mije is elke beïnvloeding zijnerzijds op Vermeer echter louter hypothetisch, ook al omdat Vermeer al achttien jaar oud was toen Van der Mije naar Delft kwam. Niettemin is het een feit, dat Vermeers vroegste werken, *Christus in het huis van Martha en Maria* en *Diana en haar nimfen* uit de jaren 1655-1656, geschilderd werden na de komst van Van der Mije naar Delft in 1650. Met dit

gegeven dient rekening gehouden te worden, met name omdat niet bekend is bij wie Vermeer in de leer geweest is. Montias oppert de volgende personen als mogelijke leermeester: Gerard ter Borch, Cornelis Daemen Rietwijck³⁰, Evert van Aelst, Leonaert Bramer en Carel Fabritius.³¹ Isaac van der Mije zou evenzeer in deze lijst opgenomen kunnen worden; als buurman van Vermeer is zijn kandidatuur plausibel.

Het huwelijk van Johannes Vermeer met Catharina Bolnes

Op 5 april 1653 werd tijdens een bijeenkomst ten huize van Maria Thins, in het bijzijn van notaris Johannes Ranck, haar zuster Cornelia Thins, en de twee getuigen kapitein Bartholomeus Melling en schilder Leonaert Bramer, een acte opgesteld betreffende het huwelijk tussen Johannes Reyniersz Vermeer en Catharina Bolnes. Tijdens die bijeenkomst, waarbij het aanstaande bruidspaar waarschijnlijk niet aanwezig was, zette Catharina's moeder, Maria Thins, haar handtekening niet, zonder daarvoor een verklaring te geven. Dit heeft bij kunsthistorici tot de veronderstelling geleid, als zou de katholieke Maria Thins niet gewild hebben dat haar dochter met een protestantse man zou trouwen, ofwel dat zij niet gewild zou hebben dat haar vermogende dochter beneden haar stand zou trouwen. Een recente publicatie³², waarin gegevens uit het oud-vaderlands recht in Holland betrokken zijn, onderschrijft een van de eerder geopperde mogelijkheden, namelijk dat het verzet van Maria Thins tegen het huwelijk van haar dochter met Vermeer zeer waarschijnlijk op standverschil berustte. Er was kennelijk geen sprake van een persoonlijke controverse tussen moeder en dochter, want kort na hun huwelijk trokken Catharina en Johannes bij Maria in. Door zijn huwelijk met Catharina werd de juridisch minderjarige Johannes Vermeer - hij was nog geen vijftientig jaar oud - in één klap handelingsbekwaam en kon hij de kunsthandel op zich nemen en als kostwinner optreden voor zijn toekomstig gezin. Van een conflict tussen Vermeer en zijn schoonmoeder op religieuze gronden is nooit iets gebleken.

Op 20 april 1653 werd het huwelijk tussen Johannes Vermeer en Catharina in de katholieke kerk te Schipluiden ingezegend. Die locatie was noodgedwongen gekozen, omdat de Delftse schout Frans van Santen ervoor gezorgd had dat de katholieken 'genoegzaam buiten enige godsdienst een geruimen tijd gezeten hebben'. Zijn houding stond in fel contrast met die van de vorige schout, die voor de kapitale som van twaalfhonderd gulden per jaar bereid bleek de activiteiten van de katholieke Delftenaren door de vingers te zien.³³

Het katholieke huwelijk van Johannes Vermeer heeft bij kunsthistorici tot de nodige hypothesen aanleiding gegeven, waarbij zijn overgang tot de katholieke kerk de meest herhaalde is. Hiervoor bestaan geen harde bewijzen, omdat er vóór 1679 geen doopboeken van de Delftse jezuiten bestaan wegens 'verschillende vervolgingen en andere moeilijkheden'.³⁴ Op 31 oktober 1632 was Johannes Vermeer gedoopt in de Nieuwe Kerk, waarschijnlijk door de calvinistische predikant Johannes Taurinus. Daaruit volgt niet met zekerheid dat zijn ouders calvinistisch waren.³⁵ Maar zelfs als de ouders niet katholiek waren, is daarmee nog niet gezegd, dat zij per se enthousiaste aanhangers van de gereformeerde religie zijn geweest.

De kwestie van de religieuze identiteit van Vermeer kan in een historische context worden geplaatst door nader in te gaan op de priester die het huwelijk in Schipluiden heeft ingezegend: de jezuïet Roeland de Pott(e)re.³⁶ In mei 1621 was Roeland de Pottere, na een verblijf van drie maanden te Nijmegen, in Delft gearriveerd om Lodewijk Makeblijde te assisteren.³⁷ Hij was op 5 april 1584 in Den Haag geboren als zoon van Maximiliaan de Pottere, advocaat en vervolgens raadsheer in het Hof van Holland, en Jacobmina Booth. Op 9 januari 1608 trad hij te Doornik in de jezuïetenorde, en werd op 13 september 1615 priester gewijd. Gedurende meer dan veertig jaar was hij pastoraal werkzaam in Delft en wijde omgeving en toen hij om gezondheidsredenen

moest terugkeren naar de Zuidelijke Nederlanden, lieten zijn verwanten zijn portret schilderen. Voor die opdracht kozen zij de Haagse portretschilder Adriaen Hanneman. Het portret van de 76-jarige jezuïet is onlangs in Nederland teruggekeerd (afb.2).³⁸ Roeland de Pottere overleed op 16 april 1675 te Antwerpen.

Gedurende veertig jaar heeft een getrouwde Delftenaar, wiens naam niet bekend is, Roeland de Pottere op zijn tochten vergezeld, vaak in barre weersomstandigheden, en meestal op de hielen gezeten door zeer onwelgezinde schouten en hun dienaars. Vermoedelijk kort na het vertrek van De Pottere uit Delft heeft deze man een zeer levendig en bij tijd en wijle ontroerend ooggetuigeverslag (Bijlage II) gegeven van de activiteiten en uitspraken van de jezuïet.³⁹ Vermoedelijk heeft hij zijn herinneringen gedictieerd aan een schrijver of schrijfster, die in het vuur van het betoog nergens hoofdletters of leestekens in de tekst heeft neergeschreven, en die soms in de haast woorden niet goed verstaan heeft of verkeerd genoteerd. In dit verslag van acht met kleine letters volgeschreven folioevellen komen twee passages voor, waaruit de opvattingen van pater Roeland de Pottere omtrent het huwelijk blijken. Het betrof twee bruidsparen te Voorburg. In het eerste geval werd de bruid, dochter van een protestantse vader en een katholieke moeder, door haar vader gedwongen om met haar katholieke bruidegom uit Naaldwijk 'op zijn gues' te trouwen. De Pottere heeft er alles aan gedaan om dit te voorkomen, en hield de bruid voor: 'Meerder schande en schandael sult ghij doen voor Godt en voor de werlt, soe ghij daerin den raet van u vader volcht. [...] Godt en u siel sijn meer, en de gheboden der heijligher kercken sijn meer dan u vader.' In het tweede geval kwam De Pottere ter ore dat een bruidspaar in Voorburg voor de wet getrouwd was, en hij ging er onmiddellijk heen 'om de sonde te beletten.' Nog dezelfde avond heeft hij het huwelijk ingezegend. In beide gevallen ging het om katholieke bruidsparen, en niet om een kerkelijk gemengd stel, zoals waarschijnlijk in het geval van Johannes Vermeer en Catharina Bolnes. Uit de Voorburgse voorbeelden volgt niet per se, dat Vermeer katholiek is geworden om te kunnen trouwen met zijn Catharina, maar wel dat het kerkelijk huwelijk in de ogen

van Roeland de Pottere een zeer serieuze zaak was. Hoe het ook zij, de kinderen uit dit huwelijk dienden volgens het kerkelijk recht in elk geval allen katholiek gedoopt en opgevoed te worden. Hoe serieus de ouders Vermeer-Bolnes dit voorschrift hebben opgevolgd, blijkt in ieder geval uit het feit dat zij hun jongste zoon Ignatius hebben genoemd, naar de stichter van de jezuïetenorde, Ignatius van Loyola.

In de *Acta Missionis*, een onuitgegeven relaas van de Antwerpse jezuïet Norbert Aerts over de werkzaamheden van de jezuïeten in de Hollandse Zending, ontbreekt elke verwijzing naar de bekering van Johannes Vermeer. Iets dergelijks had voor de hand gelegen, omdat hij drie jaar later wel melding maakte van schilders te Delft in zijn reeks van tien *illustriores conversiones* in de Hollandse Zending.⁴⁰ Toch is dit niet een absoluut criterium, omdat Aerts zich baseerde op bronnen die hem waren aangereikt. Voor sommige jaren en plaatsen ontbraken die in hun geheel, of waren ze zeer beperkt.

³
Johannes Vermeer, *Allegorie op het geloof*, ca. 1671-1674, doek, 113 x 88 cm. New York, Metropolitan Museum.

De *Allegorie van het geloof*, een catechetisch-didactisch schilderij

Het ontstaan van het schilderij *Allegorie van het geloof* (afb. 3), is te dateren in de laatste jaren van Johannes Vermeer, ca. 1671-1674. Het werk is uitvoerig bestudeerd, waarbij de mogelijke iconografische bronnen ervoor zijn opgespoord. Duidelijk is dat Vermeer veel elementen van de voorstelling heeft ontleend aan twee beschrijvingen van het geloof in de *Iconologia* van Cesare Ripa, waarvan in 1644 een Nederlandse vertaling was verschenen. Aan de door Ripa beschreven allegorieën voegde Vermeer eigen elementen toe: een wereldbol, een kruisbeeld, een schilderij met de gekruisigde Christus, en een glazen bol die aan het plafond hangt.

4
Abraham van Diepenbeeck,
*Embleem 'De gehoorsaembeyt is
veerdich*, gravure, 10,3 x 13,9 cm.
Uit: *Afbeeldinghe van d'eerste eeuw
der Societeyt Iesu*, Antwerpen
1640. (Laurens Uwens & Adriaen
Poirters, vertalers) Amsterdam,
Nederlands Instituut voor Jezuïeten
Studies.

Als voorbeeld voor de glazen bol is verwezen naar het embleemboek *Emblemata sacra de fide, spe, charitate* uit 1636 van de hand van de Antwerpse jezuïet Willem Hesius. Er is nog een tweede mogelijk voorbeeld, een bol als voorbeeld van gehoorzaamheid, waarnaar een putto verwijst (afb. 4), wiens houding grote overeenkomst vertoont met de putto bij Hesius. Dit embleem, met begeleidend gedicht van de Oisterwijkse jezuïet Adriaen Poirters (1606-1674), komt voor in het boek dat in 1640 te Antwerpen verscheen bij gelegenheid van de viering van het honderdjarig bestaan van de jezuïetenorde: *Imago primi saeculi*, of in de Nederlandse vertaling: *Afbeeldinghe van d'eerste eeuw der Societeyt Iesu voor ooghen ghestelt door de Duyts-Nederlantsche Provincie der selver Societeyt*.⁴¹ Dit wijd verspreide boek heeft ongetwijfeld deel uitgemaakt van de bibliotheek van de Delftse jezuïeten.⁴²

Meermalen is geopperd dat de opdracht voor Vermeers schilderij *Allegorie van het geloof* afkomstig zou zijn van de jezuïeten.⁴³ Ofschoon hiervoor geen enkel hard bewijs te leveren is, kunnen er enkele hypothesen opgesteld worden die een mogelijke bijdrage leveren aangaande de waarschijnlijkheid daarvan. De allegorische voorstelling is door Vermeer geplaatst in een ruimte, waarvan de marmeren vloer uniek is binnen zijn oeuvre, ook al zullen de vloerpatronen in het overige werk grotendeels fantasie zijn.⁴⁴

Mogelijk is die ruimte dezelfde als de kerkrimte van zijn bureu. Het schilderij van Jacob Jordaens aan de achterwand, *Christus aan het kruis*, zou daar eveneens op kunnen wijzen.⁴⁵ Ofschoon er geen inventaris van de Delftse jezuïetenkerk bekend is van na 1614, is het mogelijk dat de Delftse jezuïeten een schilderij bezaten van Jordaens zoals dat het geval was bij hun Amsterdamse medebroeder van de statie 'De Crijtbergen', Pieter Laurensz. Deze had kort na de opening van zijn kerkje in 1654 door de Antwerpse meester een schilderij laten maken met de voorstelling van de *Kruisdragende Christus*.⁴⁶ Ook de gouden kelk en het ebbenhouten staande kruisbeeld zou Vermeer van zijn bureu geleend kunnen hebben om daarmee zijn allegorische schilderij te stofferen.

Het forse doek *Allegorie van het geloof* kan nog op een andere manier met de jezuïeten in verband gebracht worden. Het blijkt dat de jezuïeten in de Hollandse Zending rechtstreeks of via weldoeners kunstwerken bestelden bij gerenommeerde kunstenaars, terwijl zij voor het maken van beeldmateriaal in hun catechese een beroep deden op lokale kunstenaars. Het eerste was het geval blijkens de volgende voorbeelden: de jezuïeten te Amsterdam (en dus mogelijk ook te Delft) verwierven een schilderij van Jacob Jordaens; de jezuïeten te Gouda bezaten een *Tenhemelopneming van Maria* van Cornelis Schut⁴⁷; de jezuïeten te 's-Hertogenbosch hadden *Het visioen van Ignatius in La Storta* van Abraham Bloemaert voor hun kerk besteld⁴⁸; en de jezuïeten te Nijmegen bezaten van dezelfde kunstenaar een *Kroning van Maria*.⁴⁹ Behalve de *Allegorie van het geloof* (114,3 x 88,9 cm) van Johannes Vermeer zijn er nog drie andere catechetisch-didactische schilderijen bekend, evenzeer van groot formaat: *Het schip der kerk* (90 x 105 cm), rond 1645 geschilderd door Jacob Gerritsz Loeff (toeschrijving)⁵⁰ voor de jezuïeten in Enkhuizen; het ongedateerde *De zielen in het vagevuur aanbidden de Eucharistie* (200 x 120 cm), voor de jezuïeten te Nijmegen geschilderd door Rutger van Langevelt⁵¹ en *De zalige dood* (149 x 117 cm), in 1704 voor de jezuïeten in Groningen geschilderd door Herman Collenius.⁵² De genoemde catechetisch-didactische schilderijen hebben hoogst waarschijnlijk niet in de kerken van de jezuïeten gehangen, maar in de klaslokalen van hun scholen, die gewoonlijk aan de kerken grensden.⁵³ Aan de hand van dergelijke schilderijen konden de paters allerlei facetten van de katholieke geloofsleer en kerkgeschiedenis uitleggen.

Indien Vermeer de *Allegorie van het geloof* inderdaad schilderde voor de jezuïeten in Delft, is het raadselachtig waarom dit schilderij al in 1699 te Amsterdam geveild werd vanuit de nalatenschap van de protestantse postmeester Herman Stoffelsz van Swoll (1632-1698), iemand die toch weinig affiniteit gehad zal hebben met een dergelijk emblematische, typisch katholieke voorstelling.

Vermeers verwanten en de jezuïeten

Onder de nagelaten stukken van de Delftse jezuïetenstatie bevindt zich een ongedateerd en ongesigneerd testament, dat zich in een omslag bevindt, waarop een latere hand geschreven heeft: 'Testamentum Annae van der Meer' (Bijlage III). Mogelijk betreft het hier Anna, de dochter van Anthony Jansz. Vermeer († vóór 1629) en Tryntje Isbrantsdr. In januari 1623 werd zij gedoopt, bij welke plechtigheid Anthony's broer Reynier Jansz. als getuige optrad.⁵⁴ Over deze volle nicht van Johannes Vermeer is buiten deze doop niets bekend. Uit het testament blijkt dat Anna van der Meer de jezuïeten bedacht heeft met 2700 gulden, waarvan een derde aan de kerk, een derde aan het huishouden, en een derde aan de armen is toebedacht.

Volkomen zekerheid bestaat er omtrent de relatie tussen Johannes Vermeer en Aleidis Magdalena van Rosendael, een verre verwante van zijn schoonmoeder Maria Thins. Aleidis en Maria stammen beiden af van Jan Willem Thins. Aleidis Magdalena en haar zuster Cornelia Clementia van Rosendael zouden zeer bevriend raken met Maria Thins, Johannes Vermeer zijn vrouw Catharina, en hielpen met het

grootbrengen van zijn kinderen en kleinkinderen na de dood van de schilder.⁵⁵ Hoe invloedrijk Aleidis Magdalena van Rosendael was bij het behartigen van de zaken der jezuiten, blijkt uit een ongepubliceerde brief van haar, in 1685 vanuit Delft geschreven, en vermoedelijk gericht aan Gilles Estrix, Provinciale Overste van de jezuiten te Antwerpen.⁵⁶ Onderwerp van de brief waren de ernstige problemen rond de jezuiten in Breda. Wegens hevige vervolging hadden de twee jezuiten aldaar, de Bruselaar Hendrick Laureys en Frans Wullins uit Kortrijk, hun statie in 1683 moeten verlaten. Door bemiddeling van het Engelse hof en de Spaanse gezant werd er in 1685 opnieuw een pater toegelaten. Aleidis blijkt in deze kwestie een bemiddelende rol gespeeld te hebben, ook op het vlak van de financiën, waarin zij zich borg stelde.

Conclusie

Dit artikel vormt een aanvulling en gedeeltelijke correctie op het recente en baanbrekende werk van John Michael Montias betreffende Johannes Vermeer en zijn milieu. De Delftenaar Isaac van der Mije (1602-1656), opgeleid tot schilder voordat hij jezuïet werd, is gezien zijn nabijheid tot Vermeer mogelijk diens leermeester geweest. Er bestaan geen harde bewijzen dat Vermeer katholiek geworden is bij gelegenheid van zijn huwelijk met Catharina Bolnes in 1653. Roeland de Pottere (1584-1675), de jezuïet die hun huwelijk inzegende, hield er echter wel strikte opvattingen op na wat betreft een kerkelijk gemengd huwelijk. De Delftse jezuiten kunnen vermoedelijk beschouwd worden als opdrachtgevers van Vermeers grote schilderij *Allegorie van het geloof*, te dateren omstreeks 1671-1674. Evenals jezuiten elders in de Republiek zullen zij een plaatselijke schilder voor hun catchetisch-didactische schilderijen hebben gekozen. Tenslotte worden twee verwanten van Vermeer gepresenteerd, die als weldoeners van de jezuiten optraden.

Jezuïeten in Delft⁵⁷ tijdens het leven van Johannes Vermeer

1621-1662	Roeland de Pottere (Den Haag 1584 - Antwerpen 1675)
1630-1650	Claes van den Dorpe (Brugge 1589 - Brugge 1650)
1642-1644	Jacob Smeyers (Brussel 1600 - Gouda 1647)
1644-1662	Jan Vermey alias Wynants (Gouda 1612 - Haarlem 1668)
1650	Peter Maes (Duinkerken 1614 - Antwerpen 1678)
1650-1656	Isaac van der Mije (Delft 1602 - Delft 1656)
1656	Winand Schordey (Opwoluwe 1611 - Rhoon 1681)
1656-1657	Frans van der Meersch (Kemmel 1608 - Rotterdam 1661)
1657-1661	Herman Isaacksz (Kortrijk 1617 - Mechelen 1666)
1661-1669	Pieter Queval (Kemmel 1624 - Antwerpen 1678)
1662-1666	Balthasar van der Beke (Gent 1616 - Delft 1677)
1666-1672	Jan Bulteel (Kortrijk 1608 - Brugge 1677)
1669-1673	Claes Crabbe (Brugge 1619 - Delft 1673)
1672-1677	Balthasar van der Beke (Gent 1616 - Delft 1677)
1673-1679	Gerard Schade (Gouda 1619 - Delft 1679)

Roeland de Pottere en zijn opvattingen over het huwelijk

Bron: Antwerpen, Rijksarchief, Archief Provincia Flandro-Belgica, inv.nr.417, f.138v (fragmenten).

Daer was te Voorburg een catolicke dochter. Haer moeder was catolijck en haer vader was gues. Dese dochter sou trouwen met een catholick iongman. Den vader wou hebben, dat dese dochter op sijn gues sou trouwen. De moeder en de dochter - de moeder om haer man te believen, en de dochter om haer vader te believen - hadden alle beijden al toegestaen om in de gueseckerck te trouwen. Dese dochter, die de bruyt was, die was een penitent van onsen eerwaardigen pater Potter. <Toen> die verhoorde, dat alle dese dingen omgingen van dese bruijt, <ging> hij nae Voorburg toe. Hij ontbodet se bij hem ende hij vraechde, hoe dese saecken soe gingen van dit trouwen. Sij seijde: 'Lieve pater, mijn vader en wil niet toelaten, dat ick voor de wet trou, want mijn vader is in de gemeijnte. En hij seijt, wat een schande soude dat voor mijn weesen, dat ick mijn dochter op sijn paepe^{s8} sou laten trouwen.' Pater Potter antwoorde daer op: 'Meerder schande en schandael sult ghij doen voor Godt en voor de^{s9} werlt, soe ghij daerin den raet van u vader volcht.' Pater seijde: 'Godt en u siel sijn meer, en de gheboden der heijligher kercken sijn meer dan u vader. Daerom bewart u siel en salicheijt, ende siet wat ghij doet.' Pater seij: 'Waer is den brudegom?' Sij seijden: 'Hij is te Naeldwijck⁶⁰, daar woont hij.' Want den brudegom hadt oock al toegelaten om in de guese-kerck te trouwen. Pater heeft een catolijck man genomen ende die nae Naaldwijck⁶¹ gesonden om den brudegom te halen tot Voorburg, ende met hem te spreecken. Den brudegom quam bij paters. Pater beweechde den brudegom soe, dat hij liever het trouwen op sijn gues gelaeten sou hebben dan schandael te doen an de heijlige kerck. Ende de bruijt seijde tegen haer vader: 'Soe ghij niet toelaten wilt, dat ick op sijn catolijcks trou, soe sal ick gaen, dat ghij mijn in leven niet meer en sult sien.' Dit hadde pater met de moeder en de brudegom en de bruyt opgesteld, omdat den vader te beter sou toelaten. Daer was sulcken geschreij in huijs van de moeder ende de bruijt, dat den vader seijde: 'Trout op sijn catolicks.' Hij was soe bevreest: 'Sou ick mijn dochter van mijn leven niet meer sien, ick laet het liever toe het catolijck houwelick.' Sulcke dingen heeft pater Potter weeten uut te wercken. Sulck viandt was hij van de sonden, dat dese menschen in geen sonden souden vallen en souden. Ende <hij was> soe neerstich voor alle menschen ende alle menschen even gediensich, en <heeft hen> in haer noot bijgestaen en geen moeijten ontsien.

Noch een ander brugom ende bruijt tot Voorburg, die getrouwt waren sachter-middaechs. Ende sij wisten niet of men trouwen most van den priester⁶² als men voor de wet trouden. Pater Potter hoorde dit seggen, dat dese van desen dach getrouwt waren. Hij <ging> na Voorburg toe om de sonde te beletten, troude se noch van den eijgen avondt. Soe besorcht heeft pater altijt voor de menschen geweest, omdat se in geen sonden souden vallen. En pater seijde: 'Al trouwt ghij voor de wet, ghij moet eerst voor den priester trouwen, eer ghij den houwelicken staet angaet.' Soe heeft pater het volck onderrecht en onderweesen in de deucht ende om tot de deucht te comen.

BIJLAGE III

Testament van Anna van der Meer, z.j.

Bron: Antwerpen, Rijksarchief, Inventaris Provincia Flandro-Belgica, inv.nr. 3217.

Testamentum Annae van der Meer [in latere hand]

Van seven en twintigh hondert gulden een derden aen de kerck, een derde aan het huijs-houden, een derde aen den armen, het derde pert van de kerck moet vast blijven tot onderhoudt vande kerck, maer vande ander derdepart moet af gaen alle jaer voor zielmissen, elcke pater een ducaton en het eerste jaer de heele kerck verlicht ende ander jaers een outaer met vier halfs ponts kaerssen en vier vieren-deels voor onse Lieve vrouw, twee en twee op den outaer.

NOTEN

- ¹ Zie recentelijk: Valerie Hedquist, 'Religion in the art and life of Vermeer', in: Wayne E. Franits (ed.), *The Cambridge companion to Vermeer*, Cambridge 2001, pp. 111-130.
- ² Een voorstudie voor deze bijdrage is: Paul Begheyn, 'Johannes Vermeer en de jezuïeten', *Streven* 63 (1996), pp. 220-227.
- ³ Ben Broos, Arthur K. Wheelock Jr. et al., cat. tent. *Johannes Vermeer*, Washington (The National Gallery of Art)/ Den Haag (Koninklijk Kabinet van Schilderijen Mauritshuis) 1995-1996, p. 88.
- ⁴ Washington/Den Haag 1995-1996 (noot 3), p. 89 noot 12. Dezelfde studente wordt ook elders (pp. 94 en 95 noot 10) aangehaald als autoriteit.
- ⁵ Washington/Den Haag 1995-1996 (noot 3), pp. 140-145.
- ⁶ Washington/Den Haag 1995-1996 (noot 3), p. 154.
- ⁷ Arthur K. Wheelock Jr., 'Vermeer and Bramer: A new look at old documents', in: F.F. Hofrichter, cat. tent. *Leonaert Bramer 1596-1674. A painter of the night*, Milwaukee (The Patrick and Beatrice Haggerty Museum of Art) 1992-1993, p. 19: 'She was an active Jesuit'.
- ⁸ Albert Blankert, *Vermeer*, Amsterdam 1987, p. 43.
- ⁹ Voor een overzicht van de jezuïeten in Delft tijdens het leven van Johannes Vermeer (1632-1675), zie Bijlage 1.
- ¹⁰ Cornelis Duyst werd begraven in de noordarm van het kruis in de Oude Kerk, in hetzelfde graf als Jan Smit, onder een grafzerk met een uitgehouwen kelk. Zie: Norbertus Aerts, *Brevis notitia Missionis Hollandicae* (handschriftelijke 19e-eeuwse kopie), Nijmegen, Archief Nederlandse Jezuiten [hierna: ANSI], inv.nr. 30a, onder 1612.
- ¹¹ F. van Hoeck, *Schets van de geschiedenis der jezuïeten in Nederland*, Nijmegen 1940, pp. 21-27, 61; Ab Warffemius, *400 jaar kerken in 'De Papenboek'. De Maria van Jessekerk en haar voorgangers*, Zeist/Delft 2005, pp. 11-12, 16-18.
- ¹² Ab Warffemius, 'Jan Vermeers huis. Een poging tot reconstructie', *Jaarboek Delfia Bataavorum* 11 (2001), pp. 60-78.
- ¹³ Antwerpen, Rijksarchief, Provincia Flandro-Belgica, inv. nr. 3214; afschrift uit 1872 door A. van Lommel SJ, in ANSI C.4.c. De tekst werd uitgegeven door F. van Hoeck, 'De Jezuiten-statie te Delft, 1592-1709-1771', *Haarlemsche Bijdragen* 60 (1948), pp. 443-444. Helaas bevat die editie veel fouten en weglatingen, waardoor Montias meer dan eens onjuiste namen citeert.
- ¹⁴ John Michael Montias, *Vermeer en zijn milieu*, Baarn 1993, pp. 196-199.
- ¹⁵ Petrus de Witte, *Delfschen donder-slagh ofte Korte aensprake aen de bedroefde gemeente van Delft*, Delft, Jan Pietersz Waalpot, 1654; herdrukt: Utrecht, Jan van Waesberghe, 1654; Rotterdam, A. van Hoogenhuysse, 1654.
- ¹⁶ Aerts, *Brevis notitia* (noot 10), onder 1654 en 1655. Voor de Nederlandse vertaling volg ik in grote lijnen: Dries van den Akker, *IHS. Honderd Jaar met Kop en Staart. De Jezuitenstatie te Delft 1592-1708*, Delft 2003 (eigen beheer). Dagon-tempel: afgodstempel, vermeld in 1 Samuel 5,1-7.
- ¹⁷ Antwerpen, Rijksarchief, Archief Provincia Flandro-Belgica, inv.nr. 3002.
- ¹⁸ Deze en volgende gegevens zijn ontleend aan *Elenchus alphabeticus Provinciae Flandro-Belgicae. II. E-R*, in ANSI, AE 23e, *sub voce*; en H.J. van der Poel, 'De statie Bodegraven-Zwammerdam na de Reformatie', *Bijdragen Bisdom Haarlem* 37 (1914), pp. 189-190.
- ¹⁹ Antwerpen, Rijksarchief, Archief Provincia Flandro-Belgica, inv.nr. 1370.
- ²⁰ Theodoricus Sacré, 'Isaaci van der Mije (1602-1656), poetae et pictoris e S.I., epistulae duae', *Melissa* 96 (2000), pp. 8-10.
- ²¹ Minister: een jezuïet die in een communiteit belast is met de materiële zorg voor zijn medebroeders en het huis waarin zij wonen.
- ²² Antwerpen, Rijksarchief, Archief Provincia Flandro-Belgica, inv.nr. 279.
- ²³ Overlijdensbericht, Delft 30 juni 1656, in: Antwerpen, Rijksarchief, Archief Provincia Flandro-Belgica, inv.nr. 398.
- ²⁴ Carlos Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, V, Bruxelles/Paris 1894, p. 1514, nrs. 2 en 3. Van beide uitgaven zijn tot op heden geen exemplaren teruggevonden. Deze Sebastianus heb ik niet nader kunnen identificeren.
- ²⁵ Van der Poel 1914 (noot 18), p. 189. Westphalen bood de jezuïeten onderdak in zijn huis; zie Van Hoeck 1940 (noot 11), p. 45.
- ²⁶ J. Belonje, 'Twee generaties Roomsche notariaat te Alkmaar', *Bijdragen Bisdom Haarlem* 50 (1933), p. 230.
- ²⁷ K.J. Derks, *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* 3 (1914), kol. 894-895.
- ²⁸ Doodsbrief door Thomas Dekens, Cassel, 18 juni 1656, in: Antwerpen, Rijksarchief, Archief Provincia Flandro-Belgica, inv.nr. 398.
- ²⁹ Jac. Werenfried Stokman, 'Pater Barten en zijn dienstverlening', in: *Afscheid van J.T.P. Barten S.J. als archivaaris van de Nederlandse Provincie S.J.*, Nijmegen 1989, pp. 4-9, en mondelinge informatie van Stokman.
- ³⁰ De schilder Cornelis Damen was een der ondertekenaars van het getuigschrift over de kerkelijke situatie in Delft, 14 juli 1623; zie Norbertus Aerts, *Acta Missionis*, III, in ANSI, AF 5, f. 263 (Delft 1623).
- ³¹ Montias 1993 (noot 14), pp. 122-124.
- ³² M.A. Lindenburg, 'Het huwelijk van Jan Vermeer', *Jaarboek Delfia Bataavorum* 13 (2003), pp. 93-97. Uit de acte blijkt dat de volgens oudvaderlands recht meerderjarige Catharina op die datum al inwoonde bij Johannes in de herberg 'Mechelen' aan de Markt. Johannes had haar kennelijk geschaakt en aldus moeder Maria Thins onder druk gezet om met het huwelijk in te stemmen. Pas in 1661 zouden Maria Thins en haar zuster Cornelia het huwelijk tussen Johannes en Catharina alsnog ratificeren en goedkeuren.
- ³³ A. van Peer, 'Was Jan Vermeer van Delft katholiek?', *Katholiek Cultureel Tijdschrift* 2-1 (1946), pp. 468-470.
- ³⁴ Van Peer 1946 (noot 33), p. 470.
- ³⁵ A.J.J.M. van Peer, 'De doop

van Jan Vermeer', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 2 (1960), pp. 299-307.

³⁶ Roeland de Pottere tekent als *Roeland de Pottre*.

³⁷ Paul Begheyn, 'Een portret van de Haagse jezuïet Roeland de Pottere door Adriaen Hanneman (1661)', *De Nederlandsche Leeuw* 110 (1993), kol. 240-249.

³⁸ H.J.S. ('Jimmy') Taylor uit Leeds heeft het portret in 2001 geschonken aan Rijksmuseum Twenthe te Enschede.

³⁹ Antwerpen, Rijksarchief, Archief Provincie Flandro-Belgica, inv.nr. 417. Met dank aan Gerrit Vanden Bosch, die mij op dit anonieme document attendeerde.

⁴⁰ Norbert Aerts, *Acta Missionis*, VII, f.74-75, in: ANSI, AF 9 (negentiende-eeuwse kopie). Het betrof in 1657 de protestantse vrouw van een schilder en een Lutherse schilder, beiden te Delft. Ik ben er niet in geslaagd hen te identificeren.

⁴¹ *Afbeeldinghe van de eerste eeuw der Societeyt Iesu*, Antwerpen 1640, pp. 120-121.

⁴² Van de Latijnse editie van dit jubileumboek werden 1050 exemplaren gedrukt, van de Nederlandse editie 1525 exemplaren; zie: Lydia Salviucci Insolera, *L'Imago primi saeculi (1640) e il significato dell'immagine allegorica nella Compagnia di Gesù. Genesi e fortuna del libro*, Roma 2004, pp. 92-103. Het boek was wijd verbreid blijkens het aantal bekende exemplaren thans in openbare bibliotheken in Nederland (10 exemplaren van de Latijnse editie, 13 van de Nederlandse editie), en thans in openbare bibliotheken buiten Nederland (45 exemplaren van de Latijnse editie, 34 exemplaren van de Nederlandse; zie Peter M. Daly en G. Richard Dimler (eds.), *Corpus librorum emblematum. The Jesuit series. Part one (A-D)*, Montreal [enz.] 1997, pp. 56-59. Aangenomen

mag worden dat exemplaren van dit jubileumboek aanwezig waren in alle huizen van de jezuïeten in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden.

⁴³ Bijv. E. de Jongh, 'Pearls of virtue and pearls of vice', *Simiolus* 8 (1975/1976), p. 75; Arthur K. Wheelock, Jr., *Jan Vermeer*, London 1981, p. 148; Washington/Den Haag 1995-1996 (noot 3), p. 192.

⁴⁴ Warffemius 2001 (noot 12), p. 72.

⁴⁵ Michiel C. Plomp, 'Pictorial archives: "Jordaans" in Delft', in: A. Golahny e.a., *In his milieu. Essays on Netherlandish art in memory of John Michael Montias*, Amsterdam 2006, pp. 375-383.

⁴⁶ Het is ook mogelijk dat het schilderij hem werd geschonken, zoals vaak het geval was in de jezuïetenstaties in de Republiek. Via de omweg van de kunsthandel werd dit schilderij in 1997 verworven door het Amsterdamse Rijksmuseum. Zie 'Religieuze stukken van Du Jardin en Jordaens', *Rijksmuseum Amsterdam. Jaarverslag 1997*, pp. 34-37. De replek van Jordaens' *Christus aan het kruis*, op het schilderij van Vermeer, bevindt zich thans in de Teiminck Stichting te Antwerpen. Zie Leo van Puyvelde, *Jordaens*, Paris/Bruxelles 1953, pp. 102-103.

⁴⁷ Gouda, MuseumgoudA, verworven in 2006.

⁴⁸ Innsbruck, Jesuitenkirche.

⁴⁹ Nijmegen, Museum Het Valkhof (bruikleen Nederlandse Jezuïeten).

⁵⁰ Utrecht, Museum Catharijnenconvent. Jac. Stokman meende de signatuur IVM op het schilderij aan te treffen, en schreef het daarom toe aan Isaac van der Mije.

⁵¹ Nijmegen, Museum Het Valkhof (bruikleen Nederlandse Jezuïeten). Met dank aan Marja Begheyn-Huisman voor nadere informatie betreffende dit schilderij.

⁵² Groningen, Groninger Museum. Freerk J. Veldman, *Hermannus Colleenius 1650-1723*, Zwolle 1997, pp. 69-70.

⁵³ Over de inrichting van kerken en scholen van jezuïeten in de Hollandse Zending is nog nauwelijks onderzoek gedaan. Op basis van publicaties betreffende de rol van de beeldende kunst in de catechese door de jezuïeten zijn evenwel al enkele bescheiden conclusies te trekken. Zie: Peter van Dael, 'Geïllustreerde boeken van jezuïeten uit de 16de en 17de eeuw: de verhouding tussen woord en beeld', in: Paul Dirkse (ed.), *Jezuïeten in Nederland*, Utrecht 1991, pp. 30-40; F.J. Buckley, 'Catequesis', *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús biográfico-temático*, Roma/Madrid 2001, pp. 713-717; Dietmar Spengler, *Spiritualia et pictura. Die graphische Sammlung des ehemaligen Jesuitenkollegs in Köln. Die Druckgraphik*, Köln 2003, pp. 185-202; Paul Begheyn, *Petrus Canisius en zijn catechismus. De geschiedenis van een bestseller. Peter Canisius and his catechism. The history of a bestseller*, Nijmegen 2005, pp. 61-66.

⁵⁴ Montias 1993 (noot 14), pp. 71, 407.

⁵⁵ Montias 1993 (noot 14), pp. 144, 195, 196, 199, 235, 236, 246, 247, 250, 253-255, 257, 262, 263, 322, 395.

⁵⁶ Antwerpen, Rijksarchief, Archief Provincie Flandro-Belgica, inv.nr. 2828.

⁵⁷ In deze lijst zijn niet opgenomen degenen die in de omgeving van Delft, in *agro Delphensi*, werkzaam waren.

⁵⁸ Tekst: *papous*.

⁵⁹ Tekst: *de de*.

⁶⁰ Tekst: *Naeldijck*.

⁶¹ Tekst: *Naeldijck*.

⁶² Tekst: *prieser*.

SUMMARY

This article offers an addition and partial correction to the recent and pioneering research by John Michael Montias on Johannes Vermeer and his milieu. Isaac van der Mije (1602-1656) from Delft, educated as a painter before he became a Jesuit, may very well have been Vermeer's teacher, in view of his closeness to the artist and his family. There is no hard evidence that Vermeer became a Catholic at the occasion of his marriage to Catharina Bolnes in 1653, but it is known that Roeland de Pottere (1584-1675), the Jesuit who performed the marriage, was a rather strict opponent of mixed marriages. The Jesuits in Delft can be considered to have been the patrons who commissioned Vermeer's large painting *Allegory of faith* (about 1671-1674). Like Jesuits elsewhere in the Republic they will have selected a local painter for their catechetical didactic paintings. Finally two relatives of Vermeer are presented, who were benefactors of the Jesuits.